

FERGÂNA ASILLI TÜRK ÂLİMİ
EBÛ MUHRİZ HALEF B. HAYYÂN el-BASRÎ
(ölm.180/796)

Öğr. Gör. Şerafettin YILDIZ *

Hicri I./ m. VII. asırda Emevîler hanedanlığının ilk dönemlerinden itibaren birçok Türk ve âilesi, Semerkand, Buhara, Fergâna gibi Orta Asya Türk illerinden dönemin sınır karakolu ve askerî üssü olan Basra'ya ve daha sonraları ise Kûfe, Bağdâd, Dimeşk ve Vâsıt gibi İslâm şehirleri ve hilâfet merkezlerine esir olarak, zorla getirilmişlerdir. Türk âilelerine mensup bu kişiler, bir-iki kuşak sonra, zamanla birer ilim ve kültür merkezleri haline gelen bu şehirlerde; ilim, sanat, dînî ve müsbet ilimlerde birer otorite, dil ve edebiyatta söz sahibi şâir ve edîb, dînî ilimlerde meşhur muhaddis, müfessir, fakîh ve orduların başında ise komutan olmuşlar ve böylece Türk-İslâm kültürünün yayılmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bu mümtâz şahsiyetler arasında, eski Arap şiirinin günümüze intikâlinde ve şiir tedvîninde önemli rol oynayan, şiir râvisi ve Basra şiir rivâyeti ekolünün en önde gelen sîmalarından, şâir, munekkid, dil ve nahiv âlimi Ebû Muhriz Halef b. Hayyân b. Muhriz el-Basrî (ölm.180/796)¹ de bulunmaktadır.

*Selçuk Ün., Fen-Edebiyat Fak., Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi.

¹ el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Dâr el-ceyl, Beyrût, 1410 (1990), I, 129; *el-Bursân ve'l-urcân*, Muesseset er-risâle, Beyrût, 1416 (1996), s.151; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, Dâr ihyâ' el-ulûm, Beyrût, 1407 (1987), s.536; *el-Me'ârif*, çev. Hasan Ege, Şelâle Yayınları, İstanbul, trz, s. 385; İbn Mu'tezz, *Tabakât eş-şu'arâ*, Dâr el-me'ârif, Kâhire, 1375 (1956), s.146-148; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtib en-nahviyyîn*, Dâr el-fikr el-arabî, Kâhire, 1394(1974), s.81; es-Sîrâfî, *Ahbâr en-nahviyyîn el-Basriyyîn*, Kâhire, 1985, s.67; ez-Zubeydî, *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, Dâr el-me'ârif, Kâhire, 1392 (1973), s.161; İbn en-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâr el-ma'rife, Beyrût, 1415 (1994), s.72; el-Kıftî, *İnbâh er-ruvât alâ enbâ' en-nuhât*, Dâr el-fikr el-arabî, Kâhire, 1406 (1986), I, 383; İbn el-Enbârî, *Nuzhet el-elibbâ' fî tabakât el-udebâ'*, Dâr nahzat Mısır, trz, s.58; et-Taberî, *Târîh et-Taberî (Târîh el-umem ve'l-mulûk)*, Dâr suveydân, Beyrût, 1387 (1967), VIII, 115; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cem el-udebâ'*, Dâr el-garb el-islâmî, Beyrût, 1993, III, 1254; es-Suyûtî, *Bugyat el-vu'ât fî tabakât el-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, el-Mektebet el-asriyye, Beyrût, trz, I, 554; *el-Muzhir fî ulûm el-luga ve envâihâ*, Menşûrât el-mektebet el-Misriyye, Saydâ-Beyrût, II, 278; Kâtib Çelebî, *Keşf ez-zunûn an esâmî el-kutub ve'l-funûn*, M.E.Basımevi, İstanbul, 1971-1972, I, 727; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâr el-ilm el-melâyîn, Beyrût, 1995, II, ;

Hicri I. /m. VII. asrın sonlarına doğru Emevî hanedanlarından el-Velîd b. Abdilmelik (ölm.96/715)¹ in hilâfeti döneminde, Irak genel vâlisi el-Haccâc b. Yûsuf (ölm.95/714)² tarafından Horasan'a tayin edilen askerî vâli Kuteybe b. Muslim (ölm.96/715)³; Orta Asya'nın iç kesimlerinde bulunan Türk illerine, birçok askerî seferler düzenlemiş ve bu askerî seferler sırasında Havârezm, Buhara ve Semerkand gibi birçok Türk ilini, çetin direnişler ve zorlu mücadeleler sonucunda ele geçirirken, binlerce Türk'ü ve âilesini de esir almıştır⁴.

Mâverâünnehr' in kontrolünü ele geçiren vâli Kuteybe, ömrünün son günlerinde giriştiği Fergâna⁵ askeri harekâtında Türk illerinin gözdesi, zengin ve verimli topraklara sahip bu Türk şehri, h. 95 (m.714) yılında çok zor da olsa ele geçirmeyi başardı⁶. Fergâna ve diğer Türk illerinden fetihler sırasında elde edilen binlerce esir ve ganimetler, dönemin İran ve Orta Asya Türk illerine açılan bir sınır karakolu ve askerî üssü, ayrıca esir toplama ve

Omar Rızâ Kehhâle, *Mu'cem el-müellifin*, Muesseset er-risâle, Beyrût, 1414 (1993), I, 673; Ahmed eş-Şarkâvî İkbâl, *Mu'cem el-me'âcim*, Dâr el-garb el-islâmî, Beyrût, 1993, s.127.

¹ Ebû'l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik b. Mervân el-Emevî; Emevî hanedanının VI. halifesi olup h. 45 (m. 665) yılında doğmuştur. On yıl h. 86-96 (m. 705-715) süren halifeliği sırasında doğuda Türkistan, batıda ise İspanya fethedilmiştir. H. Cumâdiye'l-âhir 96 (m. Şubat 715) yılında Şam'da vefat etmiştir (Bk. İbn Hallikân, *Vefayât el-a'yân ve enbâ' ebnâ' ez-zamân*, Dâr sâdir, Beyrût, 1414 (1994), II, 44-46; ez-Zehabî, *Tehzîb siyer a'lâm en-nubelâ'*, Muesseset er-risâle, Beyrût, 1412 (1991), I, 149; İbn el-İmâd, *Şezarât ez-zeheb fî ahbâr men zeheb*, Dâr İbn Kesîr, Beyrût, 1406 (1986), I, 388-389).

² Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekâfî; Emevîlerin Irak genel vâlisi idi. Pek çok insanın kanını döktüğü ve zulmettiği için tarihte zâlim el-Haccâc diye tanınmıştır. H. Ramazan 95 (m. Mayıs 714) yılında Vâsıt şehrinde vefat etmiştir (Hk. bk. *Vefayât el-a'yân*, II, 29-45; *Tehzîb siyer a'lâm en-nubelâ'*, I, 148-149; *Şezarât ez-zeheb*, I, 377-386).

³ Ebû Hafs Kuteybe b. Muslim b. Amr el-Bâhilî; Emevîlerin Horasan vâlisi ve Türkistan fâtihidir. Hicri 49 (m.669) yılında doğan Arap komutanı Kuteybe, Horasan'da on yıl vâlilik görevini yürütmüştür. VII. Emevî halifesi Süleymân b. Abdilmelik (ölm.99/717)'e isyana kalkıştığı gerekçesiyle Temîm reisi Vekî' b. Hassân tarafından h. Zî'l-hicce 96 (m. Ağustos 715) yılında öldürülmüştür (Bk. *Vefayât el-a'yân*, IV, 86-91; *Tehzîb siyer a'lâm en-nubelâ'*, I, 155; *Şezarât ez-zeheb*, I, 389).

⁴ Buhara, h. 88-91 (m. 706-709) Semerkand ve Havârezm ise h. 92-94 (m. 710-712) yıllarında Kuteybe b. Muslim tarafından işgal edilmiş ve binlerce Türk esir alınmıştır (Bk. H.U. Rahmân, *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, s.132; Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahâbe Tabîi ve Tebea Tabîiler*, Konya, s. 139,165).

⁵ **Fergâna** : Türkistan sınırları içerisindeki Mâverâünnehr bölgesinde bulunan geniş ve verimli topraklara sahip bir Türk şehridir. Tarihin her döneminde Orta Asya Türklüğünün ve Türk-İslam kültürünün merkezi konumunda olan Fergâna kenti, bugün ise Özbekistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu Türk şehriden meşhur hadis âlimi Ebû'l-Abbâs Hâcib b. Mâlik b. Erkin et-Türkî el-Fergânî (ölm. 306/918) ve tarihçi ve muhaddis Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed et-Türkî el-Fergânî (ölm.362/973) gibi bir çok Türk âlimi yetişmiştir (Bk. Yâkût el-Hamavî, *Mu'cem el-buldân*, Dâr sâdir, Beyrût, trz, IV, 253; I. Barthold, Fergana, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.Basımevî, İstanbul, 1948, IV, 558-564; *İslam Tarihi Kronolojisi*, s.133; Tahsin Yazıcı, Fergana, *Diyanet Vakti İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XII, 375-377).

⁶ *Vefayât el-a'yân*, IV, 87; *Tehzîb siyer a'lâm en-nubelâ'*, I, 155.

diğer önemli hilafet şehirlerine dağıtım merkezi olarak kullanılan Basra'ya¹ nakledildiler.

Fergâna'dan Basra'ya esir olarak getirilen Türkler arasında, bir döneme damgasını vuran, eski Arap şiirinin günümüze intikalinde önemli rol oynayan ve Arap çöllerinde yaşayan bedevî Arap kabîlelerini bütün zorluklara ve sıkıntılara katlanarak² sık sık onları ziyaret eden, onlardan, kaynağından hoşuna giden saf, bozulmamış eski Arap şiirini derleyip, bu şiirlerin, unutulmaktan kurtarılmasında çok önemli rolü olan Türk asıllı, şiir râvisi, şâir, dil ve nahiv âlimi Ebû Muhriz Halef b. Hayyân b. Muhriz el-Basrî'nin âilesi⁴ de bulunmaktaydı.

Arap-İslâm ordusunda âdet gereği, askerî harekâtlar sırasında elde edilen esirler ve ganîmetlerin büyük bir bölümü, savaşa iştirâk eden askerler arasında paylaştırılır ve böylece yeni fetih harekâtları için daha çok asker katılımı sağlanırdı. Ganîmetlerin bir kısmı da devlet harcamaları için devlet hazinesine aktarılırdı.

Bu paylaşım sırasında, Ebû Muhriz Halef b. Hayyân'ın anne ve babası da, Horasan vâlisi Kuteybe b. Muslim'ın payına düştü. Kuteybe b. Muslim'ın h.96 (m.715) yılında öldürülmesinden sonra, oğlu Selm (ölm.159/776)⁵ tarafından, bu aile; ashâbdan Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin torunu ve h.110-120 (m.728-738) yılları arasında Basra vâliliği ve kadılığı görevinde

¹ Basra : Irak topraklarında askerî bir üs (ordugâh) olarak müslümanların bizzat inşâ ettikleri ilk şehirdir. Halife Hz. Ömer (ölm. 23/644) zamanında komutan Utbe b. Gazvân (ölm. 17/638) tarafından kurulan şehir, ilk önce h.14 (m.635) yılında kamışla bina edilmiş ve yaklaşık birkaç yıl sonra h. 16-17 (m.637-638) tarihinde binalar, kerpiç ve çamurla yenilenmiştir (Bk. *Mu'cem el-buldân*, I, 430-431; R. Hartmann, *IA*, II, 319-327; Yusuf Halaçoğlu, *DVIA*, V, 108-114; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985, s. 49-62).

² Dr. Abdulhamîd eş-Şalkânî, *el-A'râb er-ruvât*, Dâr el-me'ârif, Kâhire, trz, s. 153-160.

³ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Prof. Dr. Azmi Yüksel-Doç. Dr. Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara, 1993, s. 42-43, 50; Şerafettin Yalıtıkaya, *Arap Lûgat ve Gramercileri Arasında Türkler, Şarkiyat Mecmuası*, Meârif Matbaası, İstanbul, 1942, VII-VIII, 21; *Saadet Asrında Türkler*, s. 105. Bu değerli âlimin milliyeti hakkında sadece Doç. Dr. İsmail Durmuş (*DVIA*, XV, 234)'de kaynak vermeden Fars asıllı olduğunu belirtmektedir. Ancak bu iddianın hiçbir ilmi dayanağı yoktur.

⁴ Tabakât ve terâcim müellifleri, Ebû Muhriz Halef b. Hayyân b. Muhriz el-Basrî'nin anne ve babasının Fergâna'lı olduğunu zikretmektedirler (Bk. *eş-Şi'r ve's-su'arâ'*, s. 536; *el-Me'ârif*, s. 385; *Tabakât eş-su'arâ'*, s. 148; *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 81; *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 58; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1254; *el-A'lâm*, II, 310; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673; *Klasik Arap Literatürü*, s. 43). Ancak bu âlimin âilesinin *İnbâh er-ruvât* (I, 383)'da Soğd'lu, *el-Fihrist* (s. 72)'te de Horasan'lı olduğu kaydedilmiştir.

⁵ Selm b. Kuteybe b. Muslim el-Bâhilî ; Emevî halifesi Hişâm b. Abdilmelik (ölm. 125/743) döneminde Horasan vâliliği görevinde bulundu. Daha sonraları Abbasi halifesi el-Mansûr (ölm.158/754) tarafından Basra vâliliğine tayin edildi. Selm, h.159 (m.776) yılında vefat etmiştir. (Bk. *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 174).

bulunan, Bilâl b. Ebî Burde'ye¹ hediye edilmiştir². Müellifimiz Halef b. Hayyân'ın, anne ve babasının bu mümtâz âilenin himâyesinde bulunduğu bir dönemde, takriben h.115 (m.733) yılına doğru Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir³.

Halef b. Hayyân, çok küçük yaşlarda iken Bilâl b. Ebî Burde⁴ tarafından ailesi ile birlikte âzâd edilmiştir⁵. Bu nedenle, hakkında bilgi zikredilen kaynaklarda, Bilâl b. Ebî Burde' nin mevlâsı⁶ (âzâdli kölesi) şeklinde kaydedilmiştir⁷. Âzâd edildikten sonra, âilesinin o günkü şartlar muvâcehesinde, bir müddet daha bu seçkin âilenin himâyesinde hayatlarını devam ettirdikleri sanılmaktadır.

Halef b. Hayyân'ın çocukluk döneminde Basra'da nahiv ve şiir tedvîninde filizlenme devri yaşanırken, gençlik döneminde ise ilmî münazaraların yapıldığı ve ilim meclislerinin kurulduğu canlı bir ilim ve kültür hayatı göze çarpmaktadır. O, daha önceleri Basra'ya gelen ve oraya

¹ Ebû Burde Bilâl b. Ebî Burde Âmir b. Ebî Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî ; sahâbeden Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ölm. 44/665)'nin torunu olup, h. 110-120 (m. 728-738) yılları arasında hapisteki işkenceler nedeniyle vefat etmiştir (Bk. *Vefayât el-a'yân*, III, 10-11; *Tehzîb siyer a'lâm en-nubelâ*, I, 170).

² *İnbâh er-ruvât*, I, 383; *Mu'cem el-udebâ*, III, 1254.

³ Nihad M. Çetin, *Arap Dili Sarf ve Nahvine Dair Üç Eser, Şarkiyat Mecmuası*, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul, 1959, III, 165-166.

⁴ *İnbâh er-ruvât*, I, 383; *Mu'cem el-udebâ*, III, 1254; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-A'lâm*, II, 310. Bazı kaynaklarda ise bu şahsın adı Ebû Burde b. Ebî Mûsâ şeklinde kaydedilmiştir (Bk. *el-Me'ârif*, s.385; *eş-Şî'r ve's-su'arâ*, s. 536; *Tabakât eş-su'arâ*, s. 148; *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s.161; *Nuzhet el-elibbâ*, s.58; *el-Muzhîr*, I, 403). Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu kişinin Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî (ölm. 44/665)'nin oğlu hadîs âlimi ve Kûfe kadısı Ebû Burde Âmir b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî (ölm. 103/721) değil, torunu Basra kadısı ve vâlisi Ebû Burde Bilâl b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî (ölm. 120-122/738-740)'nin olduğudur. Baba Âmir ve oğlu Bilâl'in isimlerinden daha çok künyeleri "Ebû Burde" ile meşhur olmaları kaynaklarda bilgi verilirken karışıklığa neden olmuştur. Bu sebeple de karışıklığa neden olmaması için makalemizde Ebû Burde b. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ismi yerine Bilâl b. Ebî Burde ismi kullanılmıştır (Ebû Burde Âmir b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî hakkında geniş bilgi için bk. *Vefayât el-a'yân*, III, 506; *Tehzîb siyer a'lâm en-nubelâ*, I, 149).

⁵ *el-Me'ârif*, s. 385; *eş-Şî'r ve's-su'arâ*, s. 536; *Tabakât eş-su'arâ*, s. 148; *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *Nuzhet el-elibbâ*, s. 58; *Mu'cem el-udebâ*, III, 1254; *el-Muzhîr*, I,403; *el-A'lâm*, II, 310.

⁶ **Mevlâ** (çoğ. **Mevâlî**); lügatte : mâlik, köle, köle âzâd eden, âzâd edilmiş köle, sahip, velî, rabb, seven, hisim, yardımcı, efendî vb. gibi manalara gelmektedir. Hadîs istilâhlarında "mevlâ" tabiri, âzâd edilmiş köle manasına kullanılmıştır. Arap Literatüründe de müslüman olmuş ve âzâd edilmiş, Arap olmayan unsurlardan müslüman olan herkese "mevlâ" adı verilmiştir. (Kelime için bk. *el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûs el-muhît*, Beyrût, 1407 (1987), s. 1732; *İbn Manzûr, Lisân el-arab*, Beyrût, 1388 (1964), XV, 408-409; Dr. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiye*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1985, s. 38-39; Yrd. Doç. Dr. Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 21, 46).

⁷ *el-Me'ârif*, s. 385; *eş-Şî'r ve's-su'arâ*, s. 536; *Tabakât eş-su'arâ*, s. 148; *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *Nuzhet el-elibbâ*, s. 58; *Mu'cem el-udebâ*, III, 1254; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-Muzhîr*, I, 403; *el-A'lâm*, II, 310.

yerleşen, daha sonra da müslüman olan Tarhânlar âilesi¹ ve diğer yeni müslüman olmuş Türkler gibi hadîs, fıkıh ve tefsîr gibi dînî ilimlere yönelmemiş, aksine alışılmışın dışına çıkarak, o dönemde, Basra'da pek revaçta olan Arap dili ve edebiyatına ilgi duymuştur.

O dönemde Araplar, Türkleri Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hadis-i şeriflerinden "küçük gözlü ve kırmızı benizli" olarak tanımaktaydılar². Bu arada Türkleri çok iyi tanıyan ve Basra'da doğup, orada yaşayan büyük Arap edibi el-Câhiz (ölm.255/870)³ ise, Fergâna halkını "kınalı bıyıklı ve kırmızı benizli"⁴ olarak tavsif etmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, Halef b. Muhriz; kırmızı benizli ve muhtemelen kınalı bıyıklı olduğu için Basralıların, onu "el-Ahmer"⁵ (kırmızı, kızıl) lakabıyla tanımladıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Basralılar ve dönemin ilim adamları tarafından "Halef el-Ahmer"⁶ olarak tanınmıştır.

¹ Basra'da yaşayan Türk hanedan âilelerinden biri olan Tarhân âilesinden hadîs âlimi, hâfız ve müçtehid Ebû'l-Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî (ölm. 143/760), hadîs âlimi Ebû Muhammed Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî (ölm. 187/802) ve edebiyat, mûsikî âlimi Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Tarhân gibi mümtâz şahsiyetler yetişmiştir (Haklarında geniş bilgi için bk. *Saadet Asrında Türk Sahâbe Tabîi ve Tebea Tabîiler*, s. 96-103)

² el-Buhârî, *es-Sahîh*, Bulak, 1311, IV, 43, 144, 196-197; İbn Hanbel, *el-Musned*, Kâhire, 1313, II, 53, 271, 493; İbn Mâce, *es-Sünen*, Kâhire, 1371-1372 (1953), nr. 4096-4098; Ebû Nuaym, *Delâ'il en-nubuvve*, Haydârabâd, 1320, s. 198; *Mu'cem el-buldân*, II,23; Ramazan Şeşen, *Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası*, Edebiyat Fak. Basımevi, İst., 1969, s. 27.

³ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kenânî el-Basrî; h. 150-160 (m. 766-776) yılları arasında Basra'da doğmuştur. İri ve patlak gözlü olduğu için "el-Câhiz" lakabıyla tanınan edebiyat ve dil âlimi Amr b. Bahr, h. 255 (m. 869) Muharrem'inde 96 yaşını geçkin olarak Basra'da vefat etmiştir. (Bk. *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 192-195; *Mu'cem el-udebâ'*, V, 2101-2122; *Bugyat el-vu'ât*, II, 228; *Vefayât el-a'yân*, III, 470-475; *Tehzib siyer a'lâm en-nubelâ'*, I, 442; *Mu'cem el-müellifîn*, II, 582-584).

⁴ el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 78.

⁵ **el-Ahmer** (müennesi: **el-Hamrâ'**) : Kırmızı, kızıl, al, beyaz tenli, Arap olmayan v.s. manalara gelmektedir. Araplar, Emevîler Devletinin iktidâr devrinde, gerek mevâlî'den gerekse ehl-i zimmekten olsun, idârelerindeki Arap olmayan bütün milletleri, hor görürler, kendilerini yaratılış, fazîlet ve irfân itibarıyla onların üstünde sayarlardı. Onlara "el-Hamrâ' " (beyaz tenliler, Arap olmayanlar) adını verirler, bu lafızla özellikle de mevâlî'yi kastederlerdi (el-Ahmer ve el-Hamrâ' kelimeleri için bk. el-Muberrred, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrût, 1386, I, 274; İbn Abdî Rabbih, *el-lkd el-ferîd*, Kâhire, 1945-1965, III, 413; *Arap Edebiyatında Şuûbiye*, s. 54).

⁶ *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 129; *el-Bursân ve'l-urcân*, s. 150; *el-Me'ârif*, s. 385; *eş-Şi'r ve's-şu'arâ'*, s. 536; *Tabakât eş-şu'arâ'*, s. 146; *Ahbâr en-nahviyyîn el-Basriyyîn*, s. 67-68; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 161; *el-Fihrist*, s. 72; *İnbâh er-ruvât*, I, 383; *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 58; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1254; *Vefayât el-a'yân*, VII, 245; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-Muzhir*, I, 403; *el-A'lâm*, II, 310; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673.

Basra dil okulunun başmüessili, döneminin en büyük şiir, edebiyat ve lügat âlimi Ebû Amr b. el-Alâ' (ölm.154/770)'dan¹ nahiv ve lügat ilmini² tahsil eden Halef el-Ahmer' in, yine Basra'nın tanınmış dil âlimlerinden Yûnus b. Habîb (ölm.183/799)'in³ dizinin dibinden yirmi yıl boyunca hiç ayrılmadığı⁴ ve ondan nahiv ilmini⁵ tahsil ettiği zikredilmiştir. Bunun yanı sıra müellifimiz, bu iki hocasının çeşitli ilim meclislerine de katılmıştır⁶.

Diğer taraftan meşhur nahiv ve kıraat âlimi İsâ b. Ömer es-Sekafî (ölm.149/766)'den⁷ nahiv ilmini⁸; Kûfe'li, eski Arap şiirinin inceliklerine vâkîf bir âlim ve kudretli şâir, ezbere yalnız Câhiliyye devri şâirlerine ait ve parçalar halindeki manzûmeler hariç, alfabenin her harfi ile kafiyeli yüzer kasîde okuyabileceğini iddia ve hatta isbat ettiğine dâir rivâyetler⁹ olan Hammâd er-Râviye (ölm.155/772)'den¹⁰ de şiir ve şiir tenkîdi ilmi hakkında

¹ Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' et-Temîmî; şiir râvisi, dil ve kıraat âlimidir. Hayatının son dönemlerinde uzun yıllar mesâisini harcadığı câhiliye dönemi Arap dili ve şiiriyle meşgul olmaktan yüz çevirmiş ve filolojik koleksiyonlarını yakarak kendini tamamen dinî çalışmalara adanmıştır. Şam'a yaptığı bir seyahatten dönerken, h. 154 (m. 770) yılında Kûfe'de vefat etmiştir (Bk. *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 35-40; *el-Fihrist*, s. 46; *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 23-29; *Mu'cem el-udebâ'*, VI, 2850-2852; *İnbâh er-ruvât*, IV, 141-142; *Vefayât el-a'yân*, III, 466-470; *Şezarât ez-zehab*, II, 247-251; *Bugyat el-vu'ât*, II, 231; Clement Huart, *Arap ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara, trz, s. 140).

² *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *el-Muzhir*, I, 403; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673.

³ Ebû Abdurrahmân Yûnus b. Habîb ez-Zabbî; dil ve nahiv âlimidir. Hicri 90 (m. 809) yılında doğan Yûnus b. Habîb, döneminde edebiyat ve nahiv âlimlerinin karşılaştıkları problemlerin çözümü için baş vurdukları tek mercii ve Basra nahiv âlimlerinin üstadıydı. Bu değerli nahiv âlimi, h.182 (m.798) yılında vefat etmiştir (Bk. *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 174; *el-Me'ârif*, s. 383; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 51-53; *el-Fihrist*, s. 64; *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 49-51; *Mu'cem el-udebâ'*, VI, 2850-2852; *İnbâh er-ruvât*, IV, 74-78; *Vefayât el-a'yân*, VII, 244).

⁴ *Mu'cem el-udebâ'*, VI, 2851; *Vefayât el-a'yân*, VII, 245.

⁵ *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *el-Muzhir*, I, 403; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673.

⁶ *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1255.

⁷ Ebû Amr İsâ b. Ömer es-Sekafî el-Basrî; Basra'nın önde gelen nahiv ve kıraat âlimlerinden biridir. el-Kisâî (ölm.189/805) ile ilmi münâzaralara giren İsâ b. Ömer, h.149 (m.766) yılında vefat etmiştir. "*el-Câmî*", "*el-lkmâ'*" veya "*el-Mukemmel*" adlı eserlerini nahiv ilmi alanında telif etmiştir (Bk. *el-Me'ârif*, s. 382; *el-Fihrist*, s. 64; *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 20-23; *Mu'cem el-udebâ'*, II, 2141-2143; *İnbâh er-ruvât*, II, 374-377; *Vefayât el-a'yân*, III, 486-488; *Bugyat el-vu'ât*, II, 237-238; *Şezarât ez-zehab*, II, 223-225; *Mu'cem el-müellifîn*, II, 596-597).

⁸ *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *el-Muzhir*, I, 403; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673.

⁹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî*, Beyrût, 1962, VI, 94; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1202; *Arap Edebiyatı Cahiliye Dönemi*, s. 64.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Hammâd b. Meysere (Hürmüz, Sâbûr) b. el-Mubârek ed-Deylemî; en ünlü ve seçkin halkbilimcilerden biridir. Deylemli âzâdlı bir köle olan Hammâd'a eski Arap şiirini, antolojilerini ve binlerce beyitlik uzun kasîdeleri ezbere bilmesi ve onları insanlara aktarması nedeniyle ona "Râviye" adı takılmıştır. Basra dil okulunun başmüessili olmasının yanı sıra Halef el-Ahmer'in de şiir tedvini ve şiir tenkîdi ilmine yönelmesinde önemli rolü olan Hammâd er-Râviye, h.155 (m.772) yılında vefat etmiştir (Bk. *el-Me'ârif*, s. 383; *Tabakât eş-şu'arâ'*, s. 69; *el-Egânî*, VI, 68; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 191; *Nuzhet el-*

bildiklerinin büyük çoğunluğunu, ondan öğrenmiştir¹. Yine Kûfe'de yaşamış edebiyatçı, şâir ve şiir râvisi el-Mufazzal ez-Zabbî (ölm.170/786)'den² de; lügat, şiir ve şiir tenkîdi ilmini tahsil ettiği zikredilmiştir³.

Halef el-Ahmer, bu meşhur âlimlerin ilim meclislerine⁴ devam ederek; lügat, gramer, edebiyat, ahbâr, şiir ve şiir tenkidi sahasında bilgilerini ve ufkunu geliştirmiştir. Anlaşılması güç ve zor terimleri çok iyi bilen⁵, nahiv, neseb, ahbâr âlimi⁶ ve birçok şiiri şaşılacak şekilde irticâlen söyleyebilen⁷, emsâlleri arasında şiirde en bilgilisi ve kafiyeli şiir söylemede en üstün bir şâir⁸ ve râvi (halkbilimci)⁹ olan Halef el-Ahmer; eski Arap şiirinin günümüze intikâlinde etkin bir yöntem olan şiir tedvînine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bunun yanı sıra; şâir olarak karşımıza çıkan müellifimizin, anlaşılması zor ve güç terimleri bilmesi ve neseb ilminde de derin bilgi sahibi olması, onun, lügat ve edebiyatta eşsiz bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir.

Nitekim Şemir (ölm.155/772)¹⁰, Halef el-Ahmer'in başlangıçta sözlü ezbere dayalı şiir tedvîninde, aynı hadîs tedvîninde olduğu gibi bir tür metod

elİbbâ', s. 35-39; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1201-1205; *Vefayât el-a'yân*, II, 206-210; *Bugyat el-vu'ât*, I, 549; *Eski Arap Şiiri*, s.26).

¹ *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 81; *el-Muzhir*, I, 403; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673.

² Ebû'l-Abbâs el-Mufazzal b. Muhammed ez-Zabbî; Kûfe'li, edebiyat, dil ve nahiv âlimidir. Eski Arap şiirini "*el-Mufazzaliyyât*" adlı antolojide toplayan büyük dil âlimi el-Mufazzal ez-Zabbî, h.170 (m.786) yılında vefat etmiştir (Bk. *el-Me'ârif*, s. 386; *el-Fihrist*, s. 94; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 193; *Nuzhet el-elİbbâ'*, s. 56; *Mu'cem el-udebâ'*, VI, 2710-2712; *İnbâh er-ruvât*, III, 298-305; *Bugyat el-vu'ât*, II, 297; *Mu'cem el-müellifîn*, III, 905).

³ *Mu'cem el-udebâ'*, VI, 2710.

⁴ *el-Beyân ve't-tebyîn*, IV, 97; *Ahbâr en-nahviyyîn el-Basriyyîn*, s. 68; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 43; *Târîh et-Taberî*, VIII, 115.

⁵ *eş-Şi'r ve's-şu'arâ'*, s. 537; *el-Me'ârif*, s. 385; *Tabakât eş-şu'arâ'*, s. 146; *İnbâh er-ruvât*, I, 383.

⁶ *eş-Şi'r ve's-şu'arâ'*, s. 537; *Tabakât eş-şu'arâ'*, s. 146; *İnbâh er-ruvât*, I, 383.

⁷ *Tabakât eş-şu'arâ'*, s. 147.

⁸ *eş-Şi'r ve's-şu'arâ'*, s. 537; *el-Me'ârif*, s. 385; *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 80; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 161; *İnbâh er-ruvât*, I, 383.

⁹ *el-Me'ârif*, s. 385; *İnbâh er-ruvât*, I, 383.

¹⁰ Ebû Amr Şemir b. Hamdeveyh el-Herevî; Halef el-Ahmer'in muasırlarından olup dil ve nahiv âlimi, şiir ve ahbâr râvisidir. Hicri 155 (m. 772) yılında vefat etmiştir (Hakkında geniş bilgi için bk. *Nuzhet el-elİbbâ'*, s. 196-197; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1420-1421; *İnbâh er-ruvât*, II, 77-78; *Bugyat el-vu'ât*, II, 4-5; *Keşf ez-zunûn*, II, 1205, 1410; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 819).

¹ **Semâ'** : Nahivde, delil olarak gösterilen kaynakların en önemlilerinden biri olup, nahiv kâidelerinin büyük çoğunluğunun, temelini teşkil eder. el-Enbârî (ölm.577/1181), "semâ", sahih bir şekilde nakledilmiş, azınlık sınırını aşmış çokluk sınırına geçmiş (az değil, çok kullanılan) fasih Arap kelâmidir" şeklinde tarif ederken, es-Suyûtî (ölm.911/1505) ise "Semâ ile fesâhatine güvenilen kimselerin kelâmından tesbit edilen şeyleri, Kur'an ve hadis ile, Hz.

olan "semâ"¹ usulünü Basra'da uygulayan ilk kişi" olduğunu zikretmektedir².

Arap dilinin oluşmasında büyük önem arzeden semâ' usûlünü başarıyla tatbik eden Halef el-Ahmer' in, Arap şiirinin gelişmesi, câhiliye devri şiirlerinin tesbiti ve topluma en doğru bir şekilde mal edilmesinde ne kadar yüce bir misyon ifa ettiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Çünkü Kur'an ve Hadîs' in bir kısım müphem kelime ve lafızlarının anlaşılmasında kullanılan ve "şevâhid" diye tabir edilen beyitler, işte hep bu usûl ile toplanıyordu³.

Halef el-Ahmer' in topladığı bu şiirler ve şehirli Araplarca pek bilinmeyen, fakat onun bedevî Araplardan doğru kullanımını ve manalarını öğrendiği kelime ve terimler, dil âlimleri tarafından müphem kelime ve terimlerin izahında "şevâhid" olarak kullanılmıştır⁴.

Diğer taraftan râviler, şiir tedvîninin yanı sıra çoğunlukla düşmanları olan birtakım kabilelerin geleneklerini de (ahbâr) öğrenebiliyorlardı. Aynı şekilde, Arapların gerçek temsilcileri arasında yaygın olan atasözlerini de (emsâl el-arab) toplamışlardır. Nihayet, bunlar şiirlerin yorumunda en etkili kimseler olan bedevîler arasında, şehirli Araplarca fazla bilinmeyen terimlerin doğru kullanımını öğrenmişlerdir. Bu kimseler, birtakım bedevî şiir ve atasözlerini halifeye öğretmek üzere, halifenin davetlisi olarak sarayı sık sık

Peygamberin gönderilmesinden önce, peygamberliği esnasında ve muvelledlerin çoğalmasıyla dilin bozulduğu, Hz. Peygamberden sonraki döneme kadar ki devrede müslüman veya kafir Arapların, gerek şiir, gerek nesirden teşekkül eden kelâmını kastettiğini" belirtmektedir. Ayrıca Semâ' ; şiiri toplamak için bizzat onu söyleyenin ağzından işitmek, onu arayıp bulmak, gerekirse uzak diyarlara sefer etmek veya onu söyleyene; şâire en yakın bir kişiden duymak, dolayısıyla şiiri en katıksız ve kimsenin kelime ve manasını değiştirmesine fırsat vermeden topluma kazandırmaktır (Bk. es-Suyûtî, *el-İktirâh fî ilm usûl en-nahv*, nşr. A. Suphî Furat, İstanbul, 1975-1978, s.8, 20; Doç. Dr. Kenan Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum, 1998, s.207-208; *Saadet Asrında Türkler*, s. 107).

² *Nuzhet el-elibbâ'*, s. 59; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1255.

³ *Saadet Asrında Türkler*, s. 107.

⁴ *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 66, 129; *el-Urcan ve'l-bursan*, s. 151; *el-Muzhir*, II, 226, 357, 409, 479; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hızanet el-edeb ve Lubb luğâb el-arab*, Mektebet el-Hancî, Kâhire, trz, I, 170-171; III, 313; IV, 176; Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, *Bulûğ el-edeb fî ma'rifet ehvâl el-arab*, Dâr eş-şark el-arabî, Beyrût, III, 415.

ziyaret ediyorlar ve verdikleri filolojik bilgilerden dolayı hükümdar tarafından cömertçe ödüllendiriliyorlardı¹.

Nitekim Halef el-Ahmer de, Abbasî Halifesi Hârûn Reşîd (ölm.193/809) tarafından oğlu el-Emîn (ölm.198/813)'e ders vermesi için Bağdat'a saraya davet edilmiş ve el-Emîn (ölm.198/813)'e bir süre hocalık yapmıştır². Ayrıca O, Hârûn Reşîd h.170-193 (m.786-809) döneminde siyasî yönden idareyi ele alan Bermekîlerin³ amaçlarına hizmet edecek şekilde şiir tedvîninde bulunarak acemleri öven ve Arapları tahkîr eden, Şuûbîlerin⁴ yanında yer alarak Bermekîlere destek olan meşhur şahsiyetler arasında yer almıştır⁵.

Halef el-Ahmer' in öğrencileri arasında ise eski Arap şiirini "*el-Esmaîyyat*" adlı bir antolojide toplayan şiir râvisi, dil ve edebiyat âlimi el-Esmaî (ölm. 216/831)⁶, meşhur şâir Ebû Nuvâs (ölm. 198/813)⁷ ve şâir biyografileri hakkında telif edilen ve günümüze ulaşan en eski kitap özelliğini taşıyan "*Tabakât fuhûl eş-şu'arâ*" adlı eserin müellifi İbn Sellâm el-Cumahî (ölm. 231/845)⁸ gibi meşhur şiir ve şâir râvileri bulunmaktadır. Bu değerli şiir

¹ *Klasik Arap Literatürü*, s. 42.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991, III, 161-162; Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyat-ı Arabiyye Cahiliye Dönemi*, Matbaa-i amire, İstanbul, 1332, I, 206.

³ Bermekîler; Halife Hârûn er-Reşîd (ölm.193/809)'in hilâfeti döneminde h. 170-187 (m.786-803) yılları arasında on yedi yıl vezirlik görevinde bulunan ve siyasî yönden idâreyi ele alan Fars asıllı bir sülâledir. Fars asıllı olmaları nedeniyle Fars kültürünü daima ön plana çıkarmışlar, Şuûbiye fırkasını kendi siyasî emellerine alet etmişlerdir, şâirleri ve edebiyatçıları desteklemişlerdir (Bk. *Arap Edebiyatında Şuûbiye*, s. 209-212; *DVIA*, XII, 276).

⁴ **Şuûbiye:** Arapların diğer kavimlerden daha üstün olduklarına inanmayan bir fırkanın adıdır. Bu görüşü benimseyen ve savunanlara da "Şuûbî" denir (Bk. *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, s. 27 v.dd., Hamilton A.R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Kadir Durak ve diğerleri, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 77-88; Yrd. Doç. Dr. Adnan Demircan, *İslâm Târîhinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 189-191).

⁵ *Arap Edebiyatında Şuûbiye*, s. 211.

⁶ Ebû Sa'îd Abdulmelik b. Kureyb el-Esmaî; h.122 (m.739) yılında Basra'da doğmuştur. Eski Arap şiirlerini "*el-Esmaîyyat*" adlı bir antolojide toplayan edip ve lügat âlimi, şiir ve şâir râvisi el-Esmaî, antolojisinde dîvân sahibi şâirlerin şiirlerini değil, câhiliye devrinde az fakat güzel şiir söyleyen şâirlerin şiirlerini almıştır. Dil ve edebiyat âlimi el-Esmaî, h. 216 (m.831) yılında vefat etmiştir (Bk. *el-Fihrist*, s. 78; *Nuzhet el-elibbâ*, s. 112-124; *Mu'cem el-udebâ*, I, 22,24; *İnbâh er-ruvât*, II, 197-205; *Bugyat el-vu'ât*, II, 112-113; *Mu'cem el-müellifin*, II, 320; *Eski Arap Şiiri*, s. 31-32; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 35-36).

⁷ Ebû Nuvâs el-Hasan b. Hânî el-Hakemî; h. II/m.VIII. yüzyılın en büyük şâiri olarak bilinmektedir ve saçları kıvrım kıvrım olduğu için Ebû Nuvâs (Buklelerin babası) diye lakaplandırılan el-Hasan, aralarında Halef el-Ahmer'in de bulunduğu ünlü çağdaş filologların öğrencisi olarak, Basra ve Kûfe'de öğrenim görmüştür. Ebû Nuvâs, yaklaşık h. 198 (m.813) yılına doğru vefat etmiştir. "*Dîvân*"ı ise basılmıştır (Bk. *Arap ve İslam Edebiyatı*, s. 80-81; *Eski Arap Şiiri*, s. 86; *Klasik Arap Literatürü*, s. 86; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 58).

⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cumahî; edebiyat ve dil âlimi olup eski Arap şiirini ve rivâyet edilen bu şiirlerin güvenilirliğini ele alan hemen hemen ilk müelliftir. "*Tabakât fuhûl*

râvileri, hocaları Halef el-Ahmer'den sözlü ve şifahi olarak işittikleri şiirleri, yukarıda zikredilen eserlerde toplamışlardır.

Ayrıca bazı kaynaklarda Ebû Muhammed Seleme b. Âsım en-Nahvî (ölm. 270/883)'in¹ Halef el-Ahmer'den "Kitab el-aded" adlı eseri okuduğu zikredilmektedir². Oysa, rivâyeti yapan İdris b. Abdilkerim (ölm.292/905)³, sadece Halef⁴ ibaresini kullanmış, bu isimle de çağdaşı ve arkadaşı Halef b. Hişâm b. Sa'leb (ölm.229/844)'i⁵ kastetmiştir. Çünkü âlimlerin yaşadıkları dönemlere ve ölüm tarihlerine bakılırsa bu rivayetin aktarılmasında yanlışlık olduğu hemen göze çarpacaktır. Bu nedenle Yâkût el-Hamavî (ölm.626/1229), bu kişinin Halef el-Ahmer olduğunu sanmış⁶ ve ondan sonra yetişen müellifler de bu yanlış rivâyeti doğru sanarak eserlerine almışlardır⁷.

Halef el-Ahmer, şiir rivâyeti ve şiir tenkîdine dâir bilgisiyle hocası Hammâd er-Râviye'den daha da öne geçti⁸. Ebû Ubeyde (ölm.210/825), "Halef el-Ahmer'in el-Esmaî ve Basra halkının muallimi"⁹ olduğunu zikrederken hocası Hammâd er-Râviye'nin vefatından sonra âlimler, artık ilim öğrenmek için Halef el-Ahmer' in ilim meclisine koşmuşlardır¹⁰.

Müellifimiz Halef el-Ahmer, Arap Edebiyatında temayüz etmiş münekkid olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim el-Esmaî (ölm.216/831); "Yanımızda Ebû Muhriz Halef el-Ahmer ile birlikte bir düğün ziyafetine katıldık. Ziyafete İbn Munâzir (ölm.199/814) de geldi ve Halef el-Ahmer'e - Ey Ebâ Muhriz! şayet en-Nâbiğa (ölm.m.604), İmru' l-Kays (ölm.m.540) ve Zuheyr (ölm.m.610); ölüp gitmişlerse de işte onların ölümsüz şiirleri, şiirimi onların şiiriyle kıyas et ve onlar hakkında doğru bir şekilde hüküm ver" dedi. Halef, sinirlendi ve sonra da şiir yazılı kağıtları alıp, onun yüzüne fırlattı.

eş-şu'arâ" adlı eseri, şâir biyografileri hakkında te'lif edilen ve günümüze ulaşan en eski kitaptır. Bu değerli âlim, h. 231 (m.845) yılında vefat etmiştir (Bk. *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 180; *el-Fihrist*, s. 143; *Mu'cem el-udebâ*, VI, 2540-2541; *İnbâh er-ruvât*, III, 143-145; *Mu'cem el-müellifin*, III, 326-327; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 198).

¹ *Nuzhet el-elibbâ*; s. 146.

² *İnbâh er-ruvât*, II, 56, 1 nolu dip not; *Mu'cem el-udeba*, III, 1385.

³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh Bağdâd*, Dâr el-kutub el-ilmîyye, Beyrût, VII, trz, 14.

⁴ *Nuzhet el-elibbâ*; s. 146; *İnbâh er-ruvât*, II, 56.

⁵ *Mu'cem el-udebâ*, III, 1259.

⁶ *A.g.e.*, III, 1383.

⁷ *İnbâh er-ruvât*, II, 56, 1 nolu dip not.

⁸ *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 81; *el-Muzhir*, I, 403.

⁹ *Nuzhet el-elibbâ*; s. 59; *Mu'cem el-udebâ*, III, 1255; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-A'lâm*, II, 310.

¹⁰ *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 81; *el-Muzhir*, I, 403; *el-A'lâm*, II, 310.

Bunun üzerine İbn Munâzir, kızarak kalkıp gitti. Bu olaydan sonra da İbn Munâzir, onu şiirle-rinde hicvetmeye başladı¹. Bu hâdiseden de anlaşılıyor ki şâir, şiir râvisi ve şiir tenkîdi sahasında devrinin en büyük otoritesi olan Halef el-Ahmer, bir şiir eleştirmeni olması nedeniyle şâir İbn Munâzir, ona gelmiş, oysa o, bu şâirin kendisini eski Arap şiirinin büyük şâirlerine saygısız bir şekilde meydan okumasına kızmış ve ona böyle bir tepki göstermiştir.

Hatta büyük şiir râvisi Halef el-Ahmer ile öğrencisi el-Esmaî'den, şiir sahasında daha âlim kimse görülmediği² belirtilmekte ve bu arada el-Esmaî'ye karşı muhabbeti olan Ebû Ali el-Kâlî (ölm.356/967)³, Ebû Bekr b. Dureyd (ölm.321/933)'e⁴ Halef ile el-Esmaî'nin hangisinin daha âlim olduğunu sormuş, buna karşılık o da Halef' in daha üstün olduğu cevabını vermiştir. el-Kâlî, onun el-Esmaî'nin daha üstün olduğunu söylemesini arzu ettiği için tekrar tekrar sormuş, bu ısrar üzerine İbn Dureyd, "Deniz nerede, damla nerede" diyerek onu azarlamıştır⁵.

el-Esmaî; hocasına sağlığında ve vefat ettikten sonra da saygıda kusur etmemiştir. Nitekim bir münasebetle, el-Esmaî, Halef el-Ahmer' den sonra şiirin canlılığının kaybolduğunu söyleyince, bunun üzerine oradaki topluluk, "nasıl olur, sen sağsın" dediler. O da, "Halef, şiirin hepsini biliyordu, ben ise sadece onun şerhlerini biliyorum" demiştir⁶.

Emevîler döneminin sonları ile I. Abbasi asrının başlarında bu döneme kadar çoğunlukla şifahi olarak intikâl eden şiir tedvînine geçildiğini ve özellikle de Basra ve Kûfe'de şiir rivâyetine önem verildiğini görmekteyiz. Böylece bu dönemde Basra'da Ebû Amr b. el-Alâ' (ölm.154/825)' nın ve Kûfe'de ise Hammâd er-Râviye (ölm.156/772)'nin temsil ettiği iki ayrı şiir rivayeti ekolü meydana gelmiştir⁷. Basra ve Kûfe'de şiir rivâyeti ile uğraşan

¹ *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1256.

² *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1255; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-A'lâm*, II, 310.

³ Ebû Ali İsmâ'îl b. el-Kâsım el-Kâlî; dil ve nahiv âlimidir. "*el-Emâlî'*" adlı eseri kaleme alan bu değerli dil âlimi, h. 356 (m.967) yılında vefat etmiştir (Bk. *Mu'cem el-udebâ'*, II, 729-732; *İnbâh er-ruvât*, I, 239-244; *Şezarât ez-zeheb*, IV, 290-291; *Bugyat el-vuat*, I, 76-81).

⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd el-Basrî; döneminin en büyük lügat âlimlerinden biridir. "*el-Cemhere*" adlı sözlüğün müellifi olan İbn Dureyd, h.321 (m.933) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Bk. *el-Fihrist*, s. 85; *Mu'cem el-udebâ'*, VI, 2489-2499; *İnbâh er-ruvât*, III, 92-100; *Şezarât ez-zeheb*, IV, 106-110).

⁵ *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 162-163.

⁶ *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 164.

⁷ Basra'da Ebû Amr b. el-Alâ' 'dan başka Halef el-Ahmer (ölm.180/796)'in yanısıra Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ (ölm.210/825), el-Esmaî (ölm.216/825) ve Ebû Zeyd el-Ensârî (ölm.215/828) gibi âlimler bulunmakta iken, Kûfe'de ise buranın temsilcisi Hammâd er-Râviye'den başka el-Mufazzal ez-Zabbî (ölm.170/786), Ebû Amr eş-Şeybânî (ölm.213/828)

her iki ekol, şiir tedvîninde ayrı metodlar uygulamaktaydılar ve Basra ekolü, rivâyet ve rivâyet edilen şiirlerin kabul edilmesinde ihtiyatlı ve sıkı davranırken, Kûfe ekolü ise daha musâmahakâr davranıp, güvenilirliğine yahut içerisinde gramer hatası, uydurma veya yanlış bulunup bulunmamasına bakmaksızın ne rivayet ediliyorsa alıyorlar ve derliyorlardı. İki ekolün metodu arasındaki farklılığa bağlı olarak Kûfe'de rivâyet edilen şiir, miktar bakımından Basra'da rivâyet edilen şiirden fazla idi. Bu metod farklılığı ise iki ekol mensuplarının birbirini karşılıklı olarak, "Şiir uydurma, yanlış isnâd veya şiir ilminde yetersizlik" ile suçlamasına dönüştü. Basra'lı âlimleri daha çok Kûfe mensubu Hammâd er-Râviye'ye, Kûfe'li âlimlerin suçlamaları ise Basra mensubu Halef el-Ahmer' e yönelikti¹.

Halef el-Ahmer, bazı şâirlere şiirler isnâd ettiğini veya bunların şiirlerine kendisinin ilâveler yaptığını itiraf etmiş² olmasına rağmen, kendi şiirlerini eski şiirlermiş gibi yaymak için bu yeteneğini çok iyi kullanmaya çalışmıştır. Onun bu durumu tek örnek olmadığı için, gerçek eski şiiri, yetenekli şâir Halef ve benzeri şâirlerin yaptıkları sonraki ilavelerden ayırabilmek hiç de kolay değildir. Bunlar, bir antolojiye alınmış bazen tüm bir şiir, bazen de gerçek eski şiirlerin genişletilmiş biçimleridir³.

Halef el-Ahmer, hayatının son yıllarında şiire harcadığı mesâisini azaltmış ve ibadetle meşgul olmuştur. Nitekim onun züht ve takvası, o derece yüksekti ki, her gece ve gündüz Kur'an'ı hatmediyordu⁴. Bir gün Meliklerden biri, bir şiirin beytinin hangi şâire âit olduğunu tespit etmesi karşılığında çok büyük miktarda para teklif etmiş, fakat o, bunu kabul etmemiştir⁵. Muhammed b. Abdulvâhid es-Sekafî, müellifimizin ölüm döşeğindeyken şâhit olduğu aziz hatırasını şöyle dile getirir: "Ölümüne neden olan hastalığının son zamanlarında Halef el-Ahmer'in huzuruna yanımda doktorla birlikte girdim. Bana "hoş geldin, seni çok özlemiştim" dedi. Ona getirdiğim doktoru ve onun maharetini anlattım. O, doktora dönüp bakmadı bile ve şu ayeti okudu:

ve İbn el-A'râbî (ölm.231/845) gibi şiir ve ahbâr âlimleri yetişmiştir. Gerek uzun ve zorlu meşakkatlere katlanıp çöllere yolculuk eden, gerekse Basra ve Kûfe'de karşılaştıkları bedevî fasîh Arapların ağızından şiir ve ahbâr derleyen Hammâd er-Râviye, başta olmak üzere o devrin râvilerinin hâfızalarında topladıkları malzemeler, talebeleri tarafından tesbit edilmiştir (Bk. *el-A'râb er-ruvât*, s. 153-160; *Arap Edebiyatı Cahiliye Dönemi*, s. 64-68).

¹ *Arap Edebiyatı Cahiliye Dönemi.*, s. 68.

² *Tabakât eş-şu'arâ'*, s. 147; *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 163; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1256.

³ *Klasik Arap Literatürü*, s. 44.

⁴ *Merâtib en-nahviyyîn*, s. 81; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1256.

⁵ *A.g.e.*, s. 81; *A.g.e.*, III, 1256.

"De ki: Allah bizim için ne yazmış (ne takdir etmiş) ise ancak o bize ulaşır. O, bizim sahibizdir" (Tevbe suresi,51)¹.

Nihayet, değerli, dil ve edebiyat âlimi Halef el-Ahmer, yakalandığı bu hastalık nedeniyle takriben h. 180 (m. 796) yılında Basra'da vefat etmiştir².

Tabakât ve terâcim kitaplarında, bu değerli âlime âit iki eser yer almaktadır. Bunlar "*Dîvân-u şî'r*"³ ve "*Kitâb cibâl el-arab*"⁴ adlı eserleridir. Ne yazık ki, bu eserler, günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak, kaynaklarda adı geçmeyen fakat günümüze kadar gelen ve Halef el-Ahmer' e isnâd edilen "*el-Mukaddime fi'n-nahv*" (*Nahve Giriş*) adlı çok küçük bir risâle, Arap Dili ve Edebiyatı sahasının Türkiye'deki en büyük otoritelerinden biri kabul edilen, merhum Prof. Dr. Nihat M. Çetin tarafından ilk defa ortaya çıkarılmış ve *Şarkiyat Mecmuası*'nda tavsîfi yapılmıştır⁵.

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa kısmında, 2358 numarada kayıtlı bir mecmua içerisinde yer alan bu risâle, mecmuanın 52b-60b varakları arasında bulunmaktadır. Kahverengi bir mürekkeple ve harekeli nesihle, 22 Safer 836 (29 Eylül 1432) tarihinde Muhammed b. İbrâhîm b. Ferec tarafından istinsâh edilmiştir.

Prof. Dr. Nihat M. Çetin, şimdilik bu küçük eserin, Halef el-Ahmer'e âit olduğunu ihtiyat kaydıyla kabul etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir⁶. Ancak, merhum Prof. Dr. Nihat M. Çetin' in bu tanıtımından iki yıl sonra, bu risâle, "*el-Mukaddime fi'n-nahv*" adıyla İzzeddîn et-Tenûhî tarafından tahkîk edilerek, h. 1381 (m.1961) yılında Şam'da neşredilmiştir⁷. Günümüzde ise bu eser, tabakât ve biyografik eserlerin yeni baskılarında, Halef el-Ahmer' e âit matbû bir eser olarak yer almaktadır⁸.

¹ *Tabakât en-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 164.

² *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-A'lâm*, II, 310; *Keşf ez-zunûn*, I, 727, 788; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673; *Mu'cem el-me'âcim*, s. 127. Ancak *Mu'cem el-udebâ'* (III, 1254)'da h.175 (m.791) yılında veya h.193 (m.809) yılından sonra vefat ettiği rivayet edilmiştir.

³ *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1256; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *el-A'lâm*, II, 310; *Keşf ez-zunûn*, I, 788. Bu arada Halef el-Ahmer'in çeşitli kaynaklarda bulunan şiirleri, İ. Ahlwardt tarafından derlenerek "*Eş'âr Halef el-Ahmer*" adıyla yayınlanmıştır (Greifsiald, 1895).

⁴ *İnbâh er-ruvât*, I, 385; *Mu'cem el-udebâ'*, III, 1256; *Bugyat el-vu'ât*, I, 554; *Mu'cem el-me'âcim*, s. 127. Ancak bu eserin ismi, *el-Fihrist* (s. 72)'te "*Kitâb el-arab*", *Mu'cem el-udebâ'* (III, 1258)'da "*Kitâb hayat el-arab*" ve *Keşf ez-zunûn* (I, 727) da ise "*Hayat el-arab*" şeklinde kaydedilmiştir.

⁵ *Arap Dili Sarf ve Nahvine Dair Üç Eser*, s. 165-167.

⁶ *Arap Dili Sarf ve Nahvine Dair Üç Eser*, s. 167.

⁷ *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 162.

⁸ *el-A'lâm*, II, 310; *Mu'cem el-müellifîn*, I, 673.